

Remembering the Jagiellonians, ed. Natalia Nowakowska, New York 2019, Routledge, ss. 278

Recenzowany tom artykułów jest efektem badań międzynarodowego zespołu naukowców w ramach projektu grantowego European Research Council: *Jagiellonians: Dynasty, Memory and Identity in Central Europe*. Publikacja składa się z dziewięciu artykułów monograficznych poprzedzonych obszernym metodologicznym wprowadzeniem. Są one poświęcone ewolucji wizerunku dynastii Jagiellonów w kulturach pamięci krajów, w których niegdyś rządzili: Litwy, Polski, Białorusi, Ukrainy, Węgier, Słowacji i Czech. Poza tym uwzględniono również tereny, na których zachowały się ślady ich wpływów dzięki polityce dynastycznych mariaży: kraje niemieckojęzyczne (Austria, Brunszwik-Wolfenbüttel, Bawaria), Szwecja i Finlandia, a także Rosja, nad której zachodnimi terenami (patrząc z dzisiejszej perspektywy) Jagiellonowie rządzili, odgrywając w XV–XVI w. rolę głównych konkurentów moskiewskich Rurykowiczów w procesie „zbierania ziem ruskich”. Autorzy tomu nie zawsze wywodzą się z krajów, o których piszą, mają jednak szeroką wiedzę o specyfice ich narodowych kultur pamięci. Kierownikiem projektu, redaktorem naukowym tomu oraz autorką wprowadzenia i rozdziału poświęconego meandrom polskiej kultury pamięci o Jagiellonach jest Natalia Nowakowska, historyczka z uniwersytetu w Oksfordzie.

Jakość wyników zarówno całego projektu, jak i samej publikacji jest wypadkową dwóch czynników: po pierwsze, orientacji autorów w metodologii badań na kulturami pamięci, po drugie zaś rezultatów ich badań przeprowadzonych w odniesieniu do poszczególnych narodowych kultur pamięci. Omówienie metodologii badawczej, a także podsumowanie wyników całego projektu, z odniesieniami do poszczególnych artykułów zawartych w tomie, zawiera obszernie wprowadzenie zatytułowane: „Introduction. Time, Space and Dynasty” autorstwa Natalii Nowakowskiej. Uwzględniono w nim też rezultaty przeprowadzonych w ramach projektu badań nad kulturami pamięci o Jagiellonach w Rumunii, Chorwacji i Serbii, które ostatecznie nie weszły do tomu w formie odrębnych artykułów. Główne pytanie, które postawił sobie zespół badawczy, brzmiało: jak od schyłku XVI do początków XXI w. ewoluował obraz dynastii Jagiellonów w kulturach pamięci trzynastu współczesnych państw, których terytoria (w całości lub części) stanowiły domenę ich władzy lub też wpływów kulturowych?

Takie sformułowanie problemu zakłada konieczność badań w długiej perspektywie czasowej, wykraczającej poza jedną epokę historyczną. W *memory studies*, których główny nurt koncentruje się na rozwoju kultur pamięci w epoce tworzenia i dominacji nowoczesnych świadomości narodowych oraz kształtowania „tradycji wynalezionych” w XIX i XX w.¹, przyjęcie per-

¹ E. Hobsbawm, T. Ranger, *Tradycja wynaleziona*, tł. P. Godyń, F. Godyń, Kraków 2008.

spektywy *la longue durée* nie jest ani oczywiste, ani zbyt częste. Wymaga pogłębionej erudycji, wykraczającej poza „cechowe” ramy wyznaczone przez tradycyjnie przyjętą w nowoczesnej historiografii periodyzację na epokę nowoczesności i epoki przednowoczesne. Wydaje się, że zespół autorski poradził sobie z tym wyzwaniem.

Badania pozwoliły wyróżnić trzy podstawowe fazy ewolucji kultury pamięci o Jagiellonach. Pierwszą z nich, przypadającą na okres od XVI do schyłku XVIII w., charakteryzowało ich upamiętnianie w kręgach dynastii, które przejęły trony w krajach rządzonych niegdyś przez potomków Jagiełły, głównie w celu legitymizacji władzy kolejnych sukcesorów w granicach poszczególnych monarchii, m.in. za pomocą konstrukcji drzew genealogicznych, dworskiego dziejopisarstwa, dynastycznych inwestycji w obszarze sztuki sakralnej i sepulkralnej. Co istotne, jak podkreślają autorzy (s. 20 n., 102 n., 106, 109), termin *Jagiellonum* na zbiorcze oznaczenie monarszego domu i rodziny pojawił się dopiero w XVI stuleciu, a z większą częstotliwością zaczęto go stosować w Rzeczypospolitej dopiero podczas interregnów po śmierci Zygmunta Augusta. Z kolei określenie „dynastia jagiellońska” zostało wprowadzone w węgierskich encyklopediach u schyłku XVIII w. i upowszechnione w polskiej historiografii XIX w.

Druga faza ewolucji kultury pamięci o Jagiellonach przypadła na „długi XIX w.” – epokę narodzin nowoczesnych tożsamości narodowych oraz „wynalezionych tradycji” – gdy większość dawnych terytoriów rządzonych przez Jagiellonów (w przypadku zaś kilku niemieckich państw terytorialnych, jak np. Bawaria, dynastycznie z nimi spowinowaconych) weszła w skład trzech środkowo-wschodnioeuropejskich organizmów imperialnych (i dynastycznych): monarchii Habsburgów, Rosji Romanowów oraz Rzeszy Niemieckiej pod berłem Hohenzollernów. W fazie tej w kształtowanych za pomocą mass mediów narodowych kulturach pamięci przeważał raczej negatywny obraz rządów jagiellońskich. W krystalizujących się wówczas nowoczesnych kulturach litewskiej i węgierskiej władców z dynastii jagiellońskiej obwiniano za zanik lub upadek suwerennych państwowości. Do tego negatywnego wzorca ocen dołączyły na przełomie XIX i XX w. kształtujące się wówczas historiografie ukraińska i białoruska, oskarżające Jagiellonów o rzekome zduszenie „narodowych” kultur Ukraińców i Białorusinów w okresie ich przedpaństwowości. Również ówczesna historiografia rosyjska upatrywała w dynastii jagiellońskiej głównego konkurenta Państwa Moskiewskiego w procesie jednoczenia ziem ruskich oraz eksponenta zachodnioeuropejskiego „imperializmu”, w Rosji interpretowanego jako kulturowo obcy słowiańszczyźnie. Nawet w polskiej kulturze pamięci w tym okresie zaznaczyło się krytyczne podejście, zwłaszcza w ocenie długofalowych skutków polityki ostatnich dwóch Jagiellonów, jednak przy jednocześnie pozytywnej ocenie osiągnięć kulturalnych Polski w epoce zygmunto-wskiej. Jedynie na bardziej lokalnych poziomach (zwłaszcza w Bawarii i Finlandii) doszło do ukształtowania się pozytywnej percepcji i tradycji upamiętniania kulturowych

wpływów jagiellońskich, głównie dzięki pamięci o małżeńskich koneksjach miejscowych dynastii z Jagiellonkami.

Wreszcie w fazie trzeciej, rozpoczynającej się po I wojnie światowej i trwającej aż do początków XXI w., w Europie Środkowo-Wschodniej, która przeżyła trzy fale (re-)konstrukcji państw i świadomości narodowych: po 1918, 1945 i 1989 r., a także Rosji przechodzącej dwukrotnie proces (re-)konstrukcji struktur i tożsamości imperialnych (najpierw w wersji radzieckiej, następnie zaś wielkorosyjskiej), w politykach i kulturach pamięci można zaobserwować zróżnicowany wachlarz ocen i odniesień do Jagiellonów. Niejednokrotnie wykazują one niespójność lub sprzeczność ocen nawet w ramach pojedynczych narodowych kultur pamięci, w różny sposób uaktywniając się na poziomach narodowym i lokalnym. Kolejne zamieszczone w tomie artykuły przedstawiają ewolucję wizerunku dynastii jagiellońskiej jako „miejsca pamięci”, starając się zwracać uwagę na widoczne *à travers les siècles* stałe motywy, lecz także ambiwalencje w wizerunku tej dynastii w poszczególnych narodowych kulturach i politykach pamięci.

W meandry ewolucji litewskiej kultury pamięci wprowadza esej autorstwa Giedrė Mickūnaitė pod wymownym tytułem „Our Foreign Traitors and Redeemers. Remembering Jagiellonians in Lithuania” (s. 28–48). Wskutek tradycji sięgającej kształtowania się nowoczesnej świadomości narodowej Litwinów w XIX w. i przeważających w kolejnym stuleciu negatywnych ocen rządów potomków Władysława Jagiełły, Jagiellonowie przegrywają konkurencję z Giedyminowiczami – dynastią wielkksiążęcą, której byli odgałęzieniem. Podobnie zresztą Jagiełło przegrywa konkurencję z Witoldem Kiejstutowiczem – postrzeganym w panteonie narodowej kultury pamięci jako najwybitniejszy władca litewski późnego średniowiecza. Ten krytycznie zabarwiony wizerunek Jagiellonów we współczesnej historiografii litewskiej zaczął być dekonstruowany dopiero od lat dziewięćdziesiątych XX w. Piętno „cudzoziemskich zdrajców” z Jagiellonów (przynajmniej częściowo) zdejmuje najważniejsza inwestycja z dziedziny polityki historycznej po odzyskaniu niepodległości przez Republikę Litwy – rekonstrukcja wielkksiążęcego Zamku Dolnego w Wilnie, zrujnowanego podczas najazdu moskiewskiego w połowie XVII w., później zaś zupełnie zniszczonego wskutek świadomej polityki władz carskich na początku XIX stulecia. W otwartych w 2013 r. pomieszczeniach Narodowego Muzeum Pałacu Wielkich Księżąt Litewskich: „The Jagiellonians, finally composed of both women and men, receive most attention in display constructed of copies and associative objects, exhibited within imaginary interiors shaped as a pastiche of major artistic styles” (s. 41). Pewien niedosyt czytelnika może budzić brak omówienia głównych treści wystawy stałej, a cierpkie słowa Autorki charakteryzujące ją (zaledwie) jako „park tematyczny” bynajmniej tego deficytu nie usprawiedliwiają. Trzeba jednak podkreślić, że zarówno Giedrė Mickūnaitė, jak i inni autorzy temu nie ograniczają się do analiz historiografii czy tzw. polityki historycznej, lecz świadomi kompleksowości fenomenu pamięci zbiorowych,

przedstawiają miejsce Jagiellonów w rozmaitych sferach kultury – zarówno masowej, jak i elitarnej. Na docenienie zasługuje nie tylko warsztat metodologiczny, lecz również zniuansowana narracja spięta w tym eseju pointą, którą można odnieść do kondycji Jagiellonów w większości nowoczesnych kultur pamięci: „Their appearances are functional and prestigious, but episodic: the Jagiellonians are quickly turned into a message, but cannot, even as historical figures, become fully fleshed bodies” (s. 43).

Rozdział pióra Natalii Nowakowskiej pt. „An Ambiguous Golden Age. The Jagiellonians in Polish Memory and Historical Consciousness” (s. 49–60), obszerniej niż poprzedni, poświęcony Litwie, szkicuje modyfikację najważniejszych treści związanych z ewolucją kultury pamięci o Jagiellonach w epoce staropolskiej. Oko historyka specjalizującego się w epoce nowożytnej zwróci uwagę od razu na pewne deficyty, jak choćby brak wspomnienia wagi i funkcji kultu Jagiellonów, zwłaszcza Kazimierza IV, w Prusach Królewskich. Jednak autorka niedawno wydanej monografii *King Sigismund of Poland and Martin Luther. The Reformation before Confessionalization* (Oxford 2018) z pewnością tych i innych pominięć jest świadoma, zastrzegając na początku eseju, że ma on charakter siłą rzeczy wybiórczy, a zaprezentowany w nim obraz jest wynikiem wstępnych rozważań.

Natalia Nowakowska zwraca szczególną uwagę na ambiwalencje, które w polskiej kulturze pamięci zwłaszcza w odniesieniu do schyłkowego okresu rządów jagiellońskich wystąpiły w XIX w. W epoce zaborów zaczęto bowiem kojarzyć epokę zygmuntońską z jednej strony z rozkwitem renesansowej kultury „złotego wieku”, z drugiej zaś ahistorycznie doszukiwać się w polityce królewskiej tamtego okresu genezy rozbiorów. Symptomatyczne są tutaj zwłaszcza kontrowersje wywołane interpretacjami Hołdu Pruskiego z 1525 r. w dziełach Michała Bobrzyńskiego czy Jana Matejki. Jak zauważa Autorka: „In the Partitions era, the Jagiellonians (dead for almost 400 years) became a vehicle for debating the destiny of the Polish nation” (s. 54). Schedę tę przejęła polska kultura pamięci w XX w. Przykłady ambiwalencji widać z jednej strony w powracających nawiązaniach do przedwojennej „idei jagiellońskiej” w wykładni Oskara Haleckiego z 1937 r. (w tym także w programie „jagiellońskich idei” zainicjowanym w 2017 r. przez MSZ, mającym wspierać wizję Polski epoki Jagiellonów jako tolerancyjnego państwa wielu kultur i narodów), z drugiej zaś strony w zdecydowanie bardziej narodowo stylizowanych upamiętnieniach bitwy pod Grunwaldem z 1410 r., głęboko zakorzenionych w pamięci kulturowej większości społeczeństwa oraz instrumentalizowanych w różnych okresach zarówno przez zwolenników ideologii nacjonalistycznych, jak i propagandę komunistyczną (s. 59–60).

Ciekawe są konkluzje dotyczące oblicza tradycji jagiellońskich we współczesnej Polsce. Wydaje się, że pamięć o Jagiellonach po 1989 r. odżywa głównie na poziomie lokalnym. Świadczą o tym stosunkowo liczne pomniki stawiane w okresie transformacji z inicjatywy lokalnych środowisk, podkreślające związki danej społeczności z tradycją jagiellońską. Zresztą przykłady

podobnych oddolnych inicjatyw odnotowujemy również na Węgrzech (pomnik Ludwika II Jagiellończyka w Mohaczu), Litwie (pomnik Aleksandra Jagiellończyka w Poniewieżu) czy Białorusi (pomnik Sonki Holszańskiej w Drucku – por. s. 14 i in.). Innym dostrzeżonym przez badaczy zjawiskiem jest komercjalizacja dziedzictwa epoki Jagiellonów (*commercialised heritage memory*). Koronnym przykładem są działania grup rekonstrukcyjnych podczas rocznicowych obchodów bitwy grunwaldzkiej. Zauważmy jednak, że oba zjawiska – regionalizacji i komercjalizacji tradycji jagiellońskich – zaznaczyły się w polskiej (i nie tylko) kulturze już na początku XX w., świadczą o tym nie tylko pomniki w wielu miejscowościach upamiętniające wiktorię grunwaldzką i Jagiełłę, lecz również zalew dewocjonalistów patriotycznych (m.in. masowych reprodukcji dzieł Matejki) w schyłkowym okresie zaborów oraz w dwudziestoleciu międzywojennym. Fenomeny te wymagałyby dodatkowej refleksji w odniesieniu do przeszłości jako „produktu” w kulturze masowej początków XX w.

Podobnie jak w esejach o metamorfozach litewskiej i polskiej pamięci kulturowej również pozostali autorzy zwracają uwagę na ambiwalentne oceny, lecz także pewną trwałość motywów w ewolucji narodowych kultur pamięci w odniesieniu do Jagiellonów. Kolejne dwa rozdziały (Stanislava Kuzmová, „The Memory of the Jagiellonians in the Kingdom of Hungary, and in Hungarian and Slovak National Narratives”, s. 71–100 oraz Ilya Afanasyev, *Did Bohemian Jagiellonians Exist?*, s. 101–120) ukazują żywotność w kulturach pamięci węgierskiej, słowackiej i czeskiej emblematycznych wizerunków dwóch „słabych” jagiellońskich władców Czech i Węgier: „gnuśnego” (łac. *rex bene* – węg. *Dobzse László*) Władysława II oraz jego syna i dziedzica Ludwika II. Kończąca krótkie rządy tego ostatniego bitwa pod Mohaczem w 1527 r. w nowoczesnej kulturze pamięci Węgrów stała się metaforą upadku państwowości węgierskiej – szczególnie wymowną w okresie po traktacie w Trianon z 1921 r. (s. 85 n.). Z recenzenckiego obowiązku należy podkreślić dojrzałą intelektualnie i metodologicznie narrację Ilyi Afanasyeva w eseu poświęconym miejscu Jagiellonów w czeskiej kulturze pamięci.

W części omawianych tu narodowych kultur pamięci istotną rolę odgrywają postacie żon (czwarta żona Władysława Jagiełły Zofia Holszańska, morgantyczna żona Zygmunta Augusta Barbara Radziwiłłówna) oraz córek Jagiellonów. Atrakcyjne do dziś okazują się być zaczerpnięte z ich biografii motywy melodramatyczne obecne w dziełach literackich, teatralnych czy filmowych w Polsce, na Litwie i Białorusi. Zwłaszcza ważne miejsce, dzięki pamięci ich wpływów kulturalnych, zajmują dwie polskie Jagiellonki w kulturach Niemiec, Szwecji i Finlandii (zob. Dušan Zupka, „Remembering Jagiellonians in German-Speaking Lands”, s. 121–140 oraz Susanna Niiranen, „Remembering a Past Princess. Catherine Jagiellon and the Construction of National Narratives in Sweden and Finland”, s. 141–161). Spośród ośmiu córek Kazimierza IV i Zygmunta I wydanych za księżat Rzeszy eksponowane miejsce w panteonie niemieckiej pamięci przypadło Jadwidze Jagiellonce,

poślubionej w 1475 r. w Landshut Jerzemu Bawarskiemu. Stało się tak jednak nie dzięki kontynuacji pamięci, lecz mechanizmom *commercialised heritage memory* z początków XX w. Efektem tego jest festiwal historyczny w bawarskim Landshut organizowany od 1902 r. w kilkuletnich odstępach czasu – największe tego rodzaju wydarzenie we współczesnych Niemczech, na który obecnie przybywa około pół miliona odwiedzających. Z kolei w skandynawskiej tradycji jagiellońskiej prominentne miejsce zajmuje Katarzyna Jagiellonka, od 1562 r. żona księcia Finlandii, później zaś króla Szwecji Jana III Wazy. Istotne są tutaj zwłaszcza wątki transferu kulturowego – związane z jej osobą początki kultury renesansu w Skandynawii. W Szwecji postać Jagiellonki odgrywa raczej marginalną rolę, w Finlandii zaś istotną funkcję na początku XX w. zaczął pełnić motyw melodramatyczno-patriotyczny, wykreowany na potrzeby fińskiego ruchu narodowego: „As non-Swedish (and non-Russian) person, Catherine Jagiellon perfectly matched the requirement, bringing a taste of the desired opulence and Europeaneness to the Finnish past” (s. 156).

Pogłębioną analizę ewolucji białoruskiej tradycji percepcji Jagiellonów znajdzie czytelnik w artykule Simona M. Lewisa pt. „The Jagiellonians in Belarus. A Gradual Release of Memory” (s. 162–182). Podobnie jak w ostatnich dwóch zawartych w tomie esejach, poświęconych Ukrainie (Tatiana Hoshko, „The Jagiellonians in Ukrainian Traditions”, s. 183–204) i Rosji (Olga Kozubskaja-Andrusiv, „The Jagiellonian Dynasty in Russian Historiography and Memory”, s. 204–223), większość rozważań poświęcono tradycyjnemu wizerunkowi Jagiellonów w historiografii i publicystyce historycznej od XIX w. do czasów obecnych. Jednak refleksje autorów rzucają też światło na procesy konstrukcji, dekonstrukcji i rekonstrukcji tożsamości historycznych w krajach, które w XX w. doświadczyły skutków metamorfozy imperium rosyjsko-sowiecko-rosyjskiego. Na poziomie ogólnonarodowym kultury pamięci Jagiellonowie odgrywają współcześnie większą rolę jedynie na Białorusi, dzięki polityce historycznej Łukaszenki stylizującej Zofię Holszańską – jak Natalia Nowakowska spointowała rozważania Lewisa – „as a true Belarusian patriot, the Belarusian mother of dynasty, which ruled swathes of Europe” (s. 14).

Ocena całości wyników badań zaprezentowanych w tomie wypada dobrze. Przy przyjętej konwencji esejów naukowych zrozumiałe są generalizacje, usprawiedliwione też pominięcia niektórych wątków. Podstawową zaletą recenzowanej publikacji jest szeroka perspektywa porównawcza, pozwalająca uchwycić badane zjawisko z punktu widzenia różnych narodowych tradycji i kultur. Dostarcza też inspiracji do dalszych badań nad tradycjami dynastycznymi w Europie. Jeden z kluczowych problemów metodologicznych przedstawiła Natalia Nowakowska we wprowadzeniu, szkicując trzy podstawowe przestrzenne modele stosowane obecnie w badaniach porównawczych z zakresu *memory studies*: „In a ‘national-comparative’ approach, national memory regimes are contrasted with one another, in search for patterns

[– –]. Alternatively, some scholars emphasise the trans-national dimensions, i.e. the transmission, cross-fertilisation and entanglement of particular memories between different societies. Finally, others investigate authentically supra-national forms of remembering, ‘discursive arenas of memory that are above the level of the nation-state’ whether at a global, European, or regional level” (s. 3). Prowadzi to Autorkę do postawienia pytania, na ile możemy mówić o regionalnej – w znaczeniu trans- i supra-narodowej – kulturze pamięci związanej z Jagiellonami (s. 15 nn.). W świetle badań szczegółowych przedstawionych w tomie przekonująco wypada odpowiedź, że zawiera ona treści głównie antagonistyczne, ograniczone do poszczególnych, raczej rywalizujących ze sobą niż pozostających w dialogu i wymianie, narodowych kultur pamięci państw Europy Środkowo-Wschodniej. Mimo prób stworzenia obejmujących eksjagiellońskie obszary trans- czy też raczej supra-narodowej narracji o Jagiellonach, jak w przypadku wystawy *Europa Jagiellonica. Art and Culture in Central Europe under the Rule of the Jagiellonians* (pokazana w Kutnej Horze, Warszawie i Poczdamie w 2012 r. – zob. s. 18 i 114), tradycje jagiellońskie na początku XXI w. dysponują raczej skromnym kulturowo potencjałem.

Może to prowadzić czytelnika do refleksji i porównania z potencjałem tkwiącym np. w pamięci o dynastii Habsburgów. Rewitalizowany w ciągu ostatnich dekad po przełomie 1989 r. mit habsburski jest atrakcyjny m.in. ze względu na zawarty w nim wzorzec wielokulturowości – wyidealizowany obraz harmonijnego współżycia różnych grup etnicznych i religijnych w monarchii Habsburgów, zwłaszcza w okresie po 1867 r.² Jego istotnym składnikiem jest pamięć o Galicji, przypomniana w latach 2014–2015 wystawą *Mit Galicji*, zorganizowaną przez krakowskie Międzynarodowe Centrum Kultury we współpracy z Wien Museum, ukazującą „ewolucję i oddziaływanie mitu z perspektywy czterech narodowości: polskiej, austriackiej, ukraińskiej i żydowskiej, w kontekście współcześnie rozumianej integracji europejskiej, regionu pogranicza oraz granic pomiędzy Unią Europejską a wschodem Europy”³. Wydaje się, że żywotność mitu habsburskiego ma potencjał kulturowy i cechy ponadnarodowe, których brak tradycji jagiellońskiej. Inaczej niż ta ostatnia, może być efektywnie wykorzystywany

² Zob. m.in. L. Białasiewicz, *Another Europe. Remembering Habsburg Galicia*, „Cultural Geographies”, 10, 2003, 1, s. 21–43; G. Delanty, *The Resonance of Mitteleuropa. A Habsburg Myth or Antipolitics?*, „Theory, Culture and Society”, 13, 1996, 4, s. 93–108; N. Styczyńska, *Austro-Hungarian Heritage. Living Tradition or a History Covered with Dust?*, „Birmingham Journal for Europe”, 1, 2010, 5, zob. <http://ejournals.org.uk/BJE/article/2010/5> (19 V 2020).

³ Zob. http://mck.krakow.pl/images/upload/Loga/Sponsorzy/Mit_Galicji_oferta_sponsorska.pdf (10 VII 2018); por. też *Mit Galicji*, red. J. Purchla, W. Kos, Ż. Komar, M. Rydiger, W. M. Schwarz, Kraków 2014; *Mythos Galizien*, ed. J. Purchla, W. Kos, Ż. Komar, M. Rydiger, W. M. Schwarz, Wien 2015.

w kreowaniu tożsamości regionalnych przez współpracujące ze sobą międzynarodowe środowiska intelektualne oraz inspirować rozmaite projekty kulturalne o znacznym zasięgu oddziaływania, zarazem zaś prowadzić do refleksji intelektualistów spoza Europy dotyczących kondycji współczesnej Unii Europejskiej⁴.

Braku porównawczych rozważań nad żywotnością i siłą oddziaływania różnych tradycji dynastycznych w europejskich kulturach pamięci w recenzowanym tomie nie należy bynajmniej oceniać jako deficytu. Wręcz przeciwnie – zawarte w nim wyniki badań mogą stanowić inspirację do dalszych porównań nad schedą, jaką w kulturowej pamięci pozostawiły rządzące w Europie w odległej i bliższej przeszłości dynastie.

Igor Kąkolewski

Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie
Centrum Badań Historycznych PAN w Berlinie

⁴ L. Wolff, *The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture*, Stanford 2010; zwłaszcza zaś idem, *How to Save the European Union*, „The Washington Post”, 6 VII 2018, zob. https://www.washingtonpost.com/gdpr-consent/?destination=%2fnews%2fmade-byhistory%2fwp%2f2018%2f07%2f06%2fhow-to-save-the-european-union%2f%3f&utm_term=.8fcc75b7db8e (10 VII 2018).